

I det andra huvudavsnittet studeras brevens ofta påtalade sensualitet, uppfattad som ett spänningsförhållande mellan avstånd och sammansmältning som kom till uttryck i författarens relation till den tillbeddas kropp. Sophies yttre behag nämns visserligen inte så ofta i breven, men Odile Richard-Pauchet spårar i gengäld ett antal erotiska substitut för sådana direkta anspelningar, såsom när Denis till avsked rituellt kysser Sophies ring, fötter eller porträtt. I denna »epistolära fetischism» utgör själva skrivandet, där det svarta bläcket fästs på det vita pappersarket, »noir sur blanc», en form av kärleksakt. Den 50-åriga brevskrivaren, fördom en *jeune libertin*, hoppas allrtjämt kunna förbli en *jeune vieillard* men räds en förvandling till *vieillard lubrique*, liderlig gubbe. Konstkritikern Diderot, som etablerat sig inom genren med sina årliga *Salons*, belyser detta dilemma i sin kommentar till den inom konsten omhuldade bibliska myten om Susanna i badet. Motivet med Joakims dygdiga hustru aktualiserar två motstridiga aspekter på den manliga driften genom att på en gång förmedla den moraliskt förkastliga bilden av lössläppt liderlighet inför den nakna kvinnokroppen och den uppbyggliga bilden av »kyskheten, blygseln, den gripande skönheten hos en klok kvinna som håller på sig» (s. 181). Genom att de båda bilderna exponeras simultant ges betraktaren en möjlighet att acceptera den dualism som är inherent i mänskliga relationer och därmed också sin egen voyeurism.

I det tredje huvudavsnittet studeras brevskrivarens sökande efter ordning och kontinuitet, hans önskan att förse både världen och det undflyende egna jaget med en gripbar och varaktig identitet. Men en beredskap till förändring ter sig i lika mån eftersträvansvärd. Brevet blir metaforer för författarens mångfasetterade verklighetsuppfattning. Om de vid något tillfälle blir obesvarade kan detta vara nog så smärtsamt för älskaren, men det stimulerar samtidigt konstnärens kreativitet. Samtalen med Sophie innebär att »splittra» eller »sprida ut» sitt jag för att sedan åter »samlar in» det. Såväl jaget som världen präglas av mångfald och diskontinuitet. Diderot löser detta dilemma genom ett »heuristiskt» förfaringsätt, att ständigt på nytt konfrontera skenbara eller verkliga motsatser för att ur dessa skapa synteser. Tre metaforer för detta identitetssökande och för strävan att bygga sammanhängande och systematiska tankemönster är enligt Richard-Pauchet särskilt vanligt förekommande i breven: byggnaden, trädstammen och länken (*l'édifice, le tronc, le lien*).

I den fjärde avdelningen, slutligen, studeras fysonomin som förmedlare av känslor. 1700-talet blev,

som bland andra Jean Starobinski hävdar, tack vare insikten om naturens oändliga förmåga till förnyelse och variation, porträttkonstens speciella århundrade. Den »materialistiska revolutionen», insikten om det kroppsligas primat, ledde till uppfattningen att språket var otillräckligt för att fånga en komplex och undflyende verklighet annat än i form av konkreta metaforer som spegeln eller porträttet. I enlighet med tidens benägenhet att ställa målarkonsten och musiken framför de »intellektuella» konsterna förtrötts Diderot inte att måla sådana bilder av sig själv, för att övertyga Sophie om äktheten i sina känslor. Men inte bara det mänskliga ansiktet utan även lantliga parker och lundar, bäckar och fontäner kan fungera som förstärkande projiceringspunkter för känslor, speglingar av själsliga tillstånd. Att det yttre rummet uppfattas som teaterscen är inte exklusivt för Diderot utan något som präglar hela den europeiska kulturen under 1700-talet. Men han går ett steg längre genom att i breven skapa imaginära miljöer, ett »litet slott», en »filosofisk promenadstig», där de älskande rör sig och samtalar på samma sätt som Saint-Preux och Julie på slottet Clarens.

Avhandlingen bygger, som antytts, på ett stort antal nutida textutgivares och analytikers insatser och upptäckter, främst när det gäller uppfattningen av breven till Sophie Volland som utkast till en sammanhängande dagbok och som emblematiserande matris. Kapitelrubrikerna anknuter till olika element i denna helhet. Men studiens originalitet ligger mindre i det i och för sig förtjänstfulla och inträngande sätt varpå dessa enskildheter studeras och kartläggs. Snarare återfinns den just i den övergripande strävan att förstå brevsamlingen som koherent litterärt verk och i synen på Sophie Volland som katalysator för Diderots egna idéer och inkarnation av den idealiska brevvännen och den »visdom» hennes namn symboliserar. Framställningens klarhet och elegans bidrar till att göra boken till en värdig och läsvärd hyllning av den moderna brevkonstens oöverträffade mästare.

Sven Björkman

Hedvig Schönback, *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet* (Stockholm: Stockholmia, 2008). 347 s.

Denna avhandling, framlagd vid Nordiska museets forskarskola, är tvärvetenskaplig med en bas i konstve-

tenskap, men den uppstår frågor och element från inte minst medicin- och socialhistoria. Tidsramen bakåt motiveras av att de döda då började flyttas från kyrkan till begravningsplatser längre bort medan slutpunkten markeras av invigningen av Norra begravningsplatsen i Stockholm 1827. Geografiskt täcker framställningen nuvarande Sverige, medan Finland på något undantag när inte behandlas. Avhandlingen kan sägas handla om förhållandet mellan begreppen »kyrkogård» och »begravningsplats». Ett kort avsnitt ställer dem mot varandra. För de olika byggnader som följde med förändringen mot det senare används ordet »bisättningsbyggnad». I forskningsöversikten utpekas tunga internationella namn som Philippe Ariès, Michel Foucault och Thomas Laqueur, bland svenska märks Gregor Paulssons *Svensk stad* och Göran Lindahls studie *Grav och rum*, för en senare period Emilie Karlsmos avhandling om gravkapell under 1900-talet.

Perspektivet är brett. Ett avsnitt redogör för periodens kyrkogårdsutveckling utomlands, för teoretiker som Hirschfeld och kyrkogårdar i Herrnhut och Dessau. Tydliga relationer visar sig svåra att fastslå. Det är 45 svenska »objekt» som undersöks, varav 33 togs i bruk under perioden. Överintendenten Carl Johan Cronstedt var pionjär 1767 genom att vilja placera kyrkogården i finska Kaskö utanför staden »till undvikande af osunda dunsters skadeliga påföljder». Inom nuvarande Sverige verkar Säter ha varit först med en begravningsplats inrättad nordost om staden på 1770-talet. (Trots stadsprivilegier från 1650-tal var Säter närmast en by med under 500 invånare.) Ett översiktligt kapitel rikt på bilder panorerer över det svenska gravlandskapet. Nedslag görs inte bara i Stockholm och Göteborg utan även i Vänersborg, Nyköping, Uppsala. Den sistnämnda begravningsplatsen från 1794 har fått sin särskilda betydelse både som meditationsplats för Carolina Redivivas forskare och för turister som söker sig till Dag Hammarskjölds grav. Ingen mindre än Fredrik Magnus Piper ritade kyrkogårdar för Vänersborg, Linköping, Norrköping, Uddevalla och Ystad utifrån tillsända kartor men utan studier på ort och ställe. Alldeles tydligt fanns i hans fall höga konstnärliga ambitioner med pyramider och andra dödsattribut placerade i landskapet och med slokbjörkar och italienska popplar som inramning. Bakom Lunds begravningsplats, invigd 1816, stod Fredrik Blom. Stafetten gick vidare till Olof Tempelman, vars ritningar till begravningsplats i Borås andas tung och massiv klassicism. Den mindre kände Jakob Wilhelm Gers anlätades för Norrköping, Gävle, Malmö och Visby. I Stockholm grep sig flera ak-

törer an frågan, bland annat Carl Christoffer Gjörwell d.y. och stadsingenjören Hieronymus von der Burg. Vid invigningen 1827 höll Johan Olof Wallin ett berömt tal om »den stilla staden».

Denna kartläggning kan inte ha varit enkel utan krävt åtskilliga arkivbesök. Överintendentensämbetet styrde och fördelade uppdragen, en instans som uppenbarligen skall ägnas en avhandling av konstvetaren Cathrine Mellander. Schönbäck vänder sig mot uppfattningen att dessa begravningsplatsers utformning var en utlöpare av 1790-talets trädgårdskonst enligt modeller i Hirschfelds *Theorie der Gartenkunst*. Piper är här ett undantag. I stället vill hon se linjen från äldre stadsplanetradition där rätvinklighet och symmetri härskade. Det var inte mystik eller estetik som bestämde så mycket som praktiska hänsyn. Kronologiskt ligger också utflyttningen från kyrkan tidigare än Hirschfeld och utgick bland annat från sanitära frågor. Trots att de kungliga brev av 1805 som påbjöd en reform omfattade både städer och byar var det bara i städerna förändring skedde.

Under hela 1700-talet fanns en kritik mot oordnande och ohygieniska gravar i kyrkor och inne i städer, men möjligheten att omvandla kyrkogården till promenadplats eller park hejdades av dess speciella sakrosankta karaktär. Ett kapitel med titeln »De döda som ett samhällsproblem» kunde räre ha kallats »De döda som sanitär olägenhet». De döda kropparna uppfattades allt oftare som en smittorisk. »Sjuttonhundratalet luktade illa» skriver Schönbäck, och så var det säkert. Lukten i sig är förstas inte tillräckligt som argument. Rimligen luktade det inte värre på 1700-talet än under föregående sekel. Miasma, smittsam luft, ansågs vara en viktig orsak till många sjukdomar. Kontagion, partiklar i luften eller rentav levande små djur, utgjorde den mindre omfattade motförklaringen. Gång på gång återkom man till temat om kyrkornas obehagliga och farliga likstank, i pressen, i dissertationer, i medicinska traktater. Pesten 1710 skapade en erfarenhetsram som man inte kunde bortse från. Staden i sig var en värre pesthärd än landsbygden. Tabellverket skulle bringa reda i sådana förhållanden och flytten av kyrkogården var samma andas barn. Av Pehr Wargentins statistik vet vi också att dödligheten i Stockholm var högre än på andra håll. Här fanns möjligheter att göra nationalekonomiska vinster.

Som synes kan man förbinda ämnet med upplysningstemat och frågan om ett sådant fanns i Sverige. Svaret hänger på om man väljer en smalare (Frängsmyr) eller bredare (Nyman m.fl.) tolkning. Förfat-

tarinnan lutar åt den senare och diskuterar vidare om kyrkogården speglade en sekularisering. Kyrkogården, som tidigare varit knuten till kyrkan, omvandlades till en begravningsplats placerad i ett världsligare sammanhang. Frågan var dock hela tiden en sak för prästerskapet, framhåller Schönback, också begravningsplatserna kunde helgas; de var inte byggda på upplysningens principer. Men en invändning är att prästerskapet som en del av statskyrkan också kan tänkas ha varit del av sekulariseringen. Schönback's resonemang är onödigt försiktigt och en smula för kortfattat. Mer kunde till exempel sägas på frågan om vem kyrkogården var till för – de döda eller de efterlevande. Det medicinska perspektivet är tacksamt och ofrånkomligt om man ser upplysningen som en del av modernismens utveckling.

Kapitlet »Förgängelsens skådeplats. Begravningsplatsen, graven och den enskilde» tar sin utgångspunkt i Goethes *Die Wahlverwandtschaften* (1809) och pekar på Foucaults iakttagelse att den personliga gravplatsen får en större betydelse från 1800-talets början. Var den sedan låg var inte avgörande. Från Goethes Olymp förflyttas läsaren ånyo till Säter och den trettioåriga tvisten om begravningsplatsens placering, samt till Ystad och resonemang om att de mindre bemedlade kunde ligga där ute men inte de bättre. Sådana tvära kast hör till temat. De nya kyrkogårdarna ledde också till att själva jordfästningen förändrades – det blev två ceremonier med en enklare ute vid begravningsplatsen. Antalet frågor ökar: Vilka var för och vilka emot nyordningarna? Hur ställde sig media? Vad var den dödes egen vilja? Exempel ges på samhällsnyttiga medborgare som ville vara goda föredömen. Intressant är avsnittet »Begravningsplatsens sociala topografi». En generell kategorisering var allmängravar, fattiggravar och köpta gravar placerade i olika kvarter; ett särskilt avsattes för självmördarna. Och vad skall en grav kosta och över vilken tidshorisont? Trots allt tal om dödens demokrati reflekterade kyrkogården »de levandes stad», med den viktiga skillnaden att borgerskapet alldeles tydligt ryckte fram. Familjeidealen med sina gravar markeras också kraftigt. Den resta gravstenen kom i mer allmänt bruk runt år 1800. Den nya borgerligheten strävade efter att manifesteras sig i »den stilla staden».

Avhandlingen erbjuder alltså en användbar kartläggning. En utomstående kan tycka att arkitektur- aspekterna innehåller många svårigheter: programuttalanden är få, ritningar finns men inte alltid till det färdiga resultatet (illustreringen visar inte sällan byggnader uppförda långt efter avhandlingens tidsgränser), de intressanta sociala frågorna knackar på

och hotar att ta över. Enskilda arkitekturelement jämförs dock i ett större avsnitt, privata gravkor, murar, staket och diken samt vegetation. Men begreppet »betsättningsbyggnader» känns som en sentida konstruktion, »likhus» eller »likbod» var väl de brukade. Sådana fanns, exempelvis längorna vid Tyska kyrkan i Stockholm. Men någon riktig framgång var inte de privata gravkoren i Sverige under den studerade tiden. Träden blev allt vanligare, konstaterar Schönback, och det av praktiska skäl. De gav en behaglig lukt och de förbättrade en annars smittsam luft. Hirschfeld och Piper ville med träden skapa ett rum som gav känslor. Träd var framför allt sunda men också vackra, fastän rot-systemen kunde äta sig ner bland människokropparna. Man tycks ha föredragit lövträd i stället för mörka granar, även om deras doft var upplivande. Ett avsnitt vetenskapshistoria om Priestley och Ingenhousz, som rapporterade om fotosyntesen i *Åbo Tidningar* 1783, är ett vackert exempel på vetenskapens roll i den nyttiga 1700-talsdebatten.

Det finns många möjliga linjer att dra, men de är sällan raka eller obrutna. Idébakgrund och arkitekternas förslag i förhållande till kyrkorådsdiskussionerna rör sig på olika nivåer som kräver viss vighet från forskaren. Det är onekligen ett ganska långt steg mellan Charlottes (eller Goethes) estetiska motiv för gravplacering och verklighetens diskussioner om priset för att transportera den döde ut till den nya begravningsplatsen. Ett svårbemästrat problem ligger i att hålla samman dessa nivåer liksom att göra rättvisa åt hela begravningslandet Sverige, från Ystad till Umeå, och från Uddevalla till Visby. Avhandlingen rör som sagt mycket mer än arkitekturfrågor och blir åtminstone för idéhistorikern intressantare ju längre den lider. Av naturliga skäl är illustrationen särskilt ymnig i det tidiga kapitlet om ritningar och planer; de 100 sidorna upptar kanske hälften av bilderna. Illustreringen är genomgående bra och i färg, men en inte oviktig detalj är att bilderna inte är numrerade, vilket gör att man inte omedelbart kan gå från ett textställe till illustrationen. Exempelvis behandlas (s. 154) Blom och Carlssons ritning till Norra begravningsplatsen i Stockholm i ett stycke som behandlar tiden omkring 1810. Vad som strax därpå följer (s. 158) visar sig vara deras ritning till kapellet från 1855. Det är alltså inte alltid så lätt att följa framställningen från text till bild.

Dokumentation är annars pålitlig. Det arkitekturhistoriska ger inte plats för gravkonsten i sig, där det finns en del ytterligare litteratur att anföra (t.ex. Hans Hammarskjölds och Per Wästbergs färiska bok). Inte

heller det personhistoriska, som kunde fått boken att svämma över alla bräddar, har beretts utrymme. Det är inte heller dödsförloppet i sig som ligger i fokus utan »den färdiga döden». Man hade kunnat önska en tydligare avvägning mellan å ena sidan omsorgen om den döde och minnet, å andra sidan de efterlevandes intressen. Louise Hagbergs klassiska *När döden gästar* (1937) anförs, men inte ett viktigt senare arbete: Birgitte Kraghs *Til jord skal du blive. Dödens och begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780–1990* (2003). Det behandlar utförligt kyrkogården för samma tid, men då lantkyrkogården.

Några randanmärkningar till trots är detta en avhandling som genom både sitt ämne och dess behandling förtjänar ett noggrant studium och beröm. Författaren har gott väderkorn och går dit näsan pekar. Det lönar sig att följa efter. Nästa steg var likbränningsdebatten och krematoriet vid förra sekelskiftet. I dag vill många få sin aska spridd för vinden.

Gunnar Broberg

Henrika Tandefelt, *Konsten att härskas: Gustaf III inför sina undersåtar* (Helsingfors & Stockholm: Svenska Litteratursällskapet i Finland/Atlantis, 2008). 439 s.

Denna välskrivna och rikt illustrerade bok, som är en omarbetad version av författarens doktorsavhandling i historia från år 2007, kretsar kring Gustav III:s olika sätt att manifesteras och legitimeras sitt maktinnehav. Genom att undersöka kungens »mål och medel som maktutövande konung» från 1772 till 1790 vill Tandefelt begripliggöra den logik som styrde regerandet samt det system som gjorde »kungens härskande förnuftigt och ändamålsenligt» enligt de normer och praktiker som rådde under 1700-talets andra hälft. Det handlar således inte om att utifrån moderna föreställningar om rationalitet bedöma kungens handlingar i olika situationer, utan snarare om att utifrån de uppfattningar som existerade i kungens samtid förstå det handlingsmönster som låg bakom den kungliga praktiken. En sådan förståelse försöker författaren uppnå genom att undersöka kungens handlingar över tid, samt genom att lyfta fram hur andra regenter i Europa, som till exempel Katarina II i Ryssland eller Fredrik II i Preussen, hanterade liknande situationer. Tandefelt koncentrerar analysen till de ceremonier, symboler och språk som kringgärdade kungens agerande. Syftet är att

på så sätt få en bättre förståelse av det gustavianska enväldets politiska kultur.

Syftet innebär att Tandefelts undersökning anknyter på ett explicit sätt till den kulturella vändning som under de senaste åren har dominerat så mycket av forskningen om 1700-talets politiska historia. Framställningen har sålunda många beröringspunkter med till exempel Peter Burkes *The Fabrication of Louis XIV* eller Keith Michael Bakers *Inventing the French Revolution*. Även i tidigare svensk forskning, som Mikael Alms *Kungord i elfte timmen* och Jakob Christenssons *Lyckoriket*, har liknande perspektiv använts för att förstå det gustavianska enväldet. Tandefelts angreppssätt är följaktligen inte nytt. Det är också tydligt att det inte finns någon ambition från författarens sida att polemisera mot nämnda forskares slutsatser. I stället framhåller hon att analysen syftar till att komplettera deras undersökningar genom att visa hur »medaljer och tal» samverkade med »politisk praxis, ceremonier, konstverk och dikt». Vad detta påstående egentligen innebär är oklart i bokens inledning, men efterhand förstår man att författaren använder delvis annat källmaterial och analyserar andra konkreta politiska situationer än dem som Alm och Christensson har undersökt.

Den polemiska udden är i stället riktad mot framför allt Erik Lönnroths framställning *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv* från 1986. Tandefelt hävdar att Lönnroth och andra med honom har fokuserat för mycket på personen Gustav III i sina försök att förstå kungens handlingar. Lönnroth har till exempel framhållit kungens »hysteriska och egocentriska personlighet» som en viktig förklaring till agerandet, vilket Tandefelt ser som en förenkling. Hon betonar i stället det mer systematiska och medvetna i agerandet, vilket antyder att det inte styrdes av en enskild persons inklinationer. Snarare rörde det sig om ett konungligt sätt att agera som Gustav III delade med många av sina samtida europeiska regenter. Just denna betoning på det komparativa för att förstå kungens agerande är en av styrkorna med boken.

Det politiskt-kulturella angreppssättet innebär att definitionen av vad som var politik under 1700-talet breddas och att situationer och arenor som tidigare forskare har förbisett lyfts fram. Följaktligen är det i synnerhet den kungliga politiska praktiken utanför rådsammanträdena, riksdagarna och de diplomatiska förhandlingarna som Tandefelt undersöker. Närmare bestämt fokuserar hon på tre områden: den kungliga utnämnings- och belöningspolitiken, instiftandet av Vasa hovrätt på 1770-talet och det ryska kriget 1788–